

EVDE DESTEK PROGRAMININ OKUL ÖNCESİ ÇOCUKLARDA UZUN DÖNEMDEKİ ETKİLERİ

Doç. Dr. Sevda BEKMAN*

Giriş

Mevcut potansiyelinin en üst düzeyine kadar gelişmek her çocuğun hakkıdır. Bu hakkın uluslararası boyutta kabul edilmesi erken çocukluk gelişimi ve eğitim programlarının mantığının oluşturulmasında önemli bir destekleyici unsur sağlamaktadır. Ancak, harekete geçirilecek bu hakkın gerekleri yerine getirilmelidir. Çocuklar, haklarının gerçekleştirilmesi için yetişkinlere muhtaçtır (Myers, 1996). Bu da çocukların gelişimini ve eğitimi amaçlayan programların yetişkinler tarafından planlanması ve uygulanmasını gerektirmektedir. Son yıllarda yapılan araştırmalar, çocukların yaşamlarının çok erken dönemlerinde başlayan, ebeveynleri ile çevrelerini desteklemeye yönelik ve çocuğun tüm gelişimini amaçlayan programların geliştirilmesini önermektedir. Buradaki esas amaç çocuğa ve çevresine eşit şekilde önem verilmesidir. Erken gelişim programlarında ailenin önem kazanması kuşkusuz Sameroff (1975) ile Bronfenbrenner'in (1979) etkileşimsel modellerinden kaynaklanmaktadır. Bu modeller gelişimi büyüyen bir insanla bu insanın içinde yaşadığı en yakın çevrenin doğasındaki değişme arasında süregelen karşılıklı bir uzlaşma olarak tanımlarlar. Bronfenbrenner (1979), "insan gelişiminin ekolojisi" çalışmasında, çocuk ile yakın çevresi arasındaki uzlaşmaya, bunların içinde yer aldıkları daha büyük ve daha karmaşık ortamların doğasının aracılık ettiği görüşünden hareket ederek çocukların gelişiminde önemli rolü olan dört farklı ortamdaki söz etmiştir: Micro sistem, meso sistem, exo sistem ve macro sistem. Bu görüşe dayanarak Garbarino da (1982) çocukların risk durumlarının belirlenmesinde bu sistemlerin önemini vurgulamıştır. Zeitlin, Ghassemi ve Mansour (1990) yakın çevrenin (micro sistem), özellikle annenin tutum ve davranışlarının risk altındaki çocukların gelişmelerinde etkili olduğundan söz etmektedir. Myers (1996), bebeklik döneminde sağlık, beslenme ve psiko-sosyal gelişimin karşılıklı ilişkisinin yakın çevrenin önemini vurgulayan diğer bir kanıt olduğundan ayrıntılı olarak bahsetmiştir. Sameroff (1975) etkileşimsel modelinde, gelişimi her bireysel unsurun hem de çocuğa farklı deneyim olanakları tanıyan ortamın ürünü olarak belirlemiştir. Böylece, gelişim, çocuğun ailesi ve çevresi ile kendisi arasındaki sürekli ve

* Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

dinamik etkileşiminin bir ürünü olarak görülür. Yakın çevrenin çocuğun bakımı ve gelişimi üzerindeki rolü çok önemlidir. Erken çocukluk gelişimi ve eğitimi programlarının uzun süreli etkileri annelere olumsuz gelişimi önleyici etkin roller verip, aileye de sosyal destek sağlamakla elde edilebilir (Upshur, 1990). Bu fikirlerle paralel olarak, Landers'da (1992) erken eğitimi yeniden tanımlayarak evin ve topluluğun önemini vurgulamış, aile ve yakın çevreyi dışlayarak yalnızca çocuklarla çalışmanın başarısızlıkla sonuçlanacağını belirtmiştir.

Erken müdahale için geliştirilmiş programlar, kişileri, yaşamları boyunca karşılaşılabilecekleri gelişim problemleri ve beklenmedik kriz dönemleri ile başa çıkabilmelerini sağlayacak fiziksel ve zihinsel yetilerle donattıkları için önleyici rol oynarlar. Bu programlar daha sonraki yaşlarda sosyal iyileşme ve sağlık programlarına duyulan ihtiyacın azalmasına yardımcı olur ve eğitim sisteminin etkisini artırır. Bu tür programlar ikinci derecede önleyici programlara örnektir. Risk grubunda olan çocukların gelişim problemleri erken yaşlarda belirlenmesi halinde ise bu programlar büyük gruplar için birinci derecede önleyici tedbirler alınmasına da hizmet ederler (Upshur, 1990).

Erken çocukluk gelişimi programları, daha çok "risk durumunda"ki çocukların bulunduğu ülkelerde önem kazanmıştır. Eğitim ve gelişim programları yoluyla sosyo-ekonomik farklılıklardan ve cinsiyet ayrımı sonucu doğan eşitsizlikleri düzeltmek ve bu çocukları yaşatmak ve geliştirmek mümkündür (Myers, 1996). Risk durumunda olan çocuklara ve ailelerine erken yaşlarda ulaşan programlar bu çocukların ilerideki okul başarıları için iyi bir başlangıç yapmalarında ve dolayısıyla yetişkinlik dönemlerindeki önemli becerilerin ve davranışların geliştirilmesinde başarılı olurlar. Bu programlar, aynı zamanda annenin çocuk yetiştirme tarzında ve daha sonraki iş bulma fırsatlarında özel bir etkiye sahiptirler (Clement et.al., 1986; Royce et.al., 1983; Upshur, 1990). Okulöncesi eğitim programlarının hem kısa vadeli hem de uzun vadeli etkilerine en önemli kanıt "Perry Okulöncesi Projesi"nin bulgularıdır. (Schweinhart ve diğerleri 1993). Diğer bir deneysel kanıt çocuklar üzerinde uzun vadeli etkileri bulunan 11 farklı programın izleme çalışmasında gelmektedir (Lzaer & Darlington, 1982). Örneğin, farklı okulöncesi eğitim programlarına katılmış çocuklar katılmamışlarsa kıyasla daha az özel eğitime ihtiyaç duymakta, daha az sınıf tekrarı yapmakta, daha iyi not ortalamaları getirmekte ve daha çok başarıya götürecek tutumlar göstermektedirler. Benzer sonuçlar doğumdan 30 aya kadar olan çocuklara yönelik bir başka programın 10 yıllık izleme çalışmasından elde edilmiştir (Provence ve Naylor, 1983; Seitz, Rosenbaum ve Apfel, 1985).

Programların olumlu etkilerinin diğer ülkelere de genelleştirilip genelleştirilemeyeceği önemli bir konudur. Bu tür programları diğer kültürlerden almak yerine o kültüre özgü programlar geliştirmek konusunda hassasiyet gösterilmelidir. Belli bir kültürün ihtiyaçlarının belirlenmesi, hem o kültüre uygun programlar yapılmasına hem de eksikleri tamamlayıcı bir yaklaşımdan doğan programlar yerine, mevcut olumlu şartlardan yola çıkan yapıcı programlar geliştirmeye yöneltir (Myers, 1996). Bu durum, erken çocukluk gelişimi ve eğitimi programlarını değişik kültürlerde deneysel olarak test etmeye yönelik ve teoriye dayanan boylamsal araştırmaları gerektirir. Bu biçimde geliştirilen programların uygulama alanlarının geniş ve kültüre uygun olma olasılığı daha yüksektir. Bu yolla kamuda ve politikaları belirleyen otoritelerde istek uyandırmak ve çocuğun yakın çevresinden başka sistemlere değişiklik getirmek de daha mümkün olmaktadır.

"Evde Destek Programı" bir çok "risk durumunda" çocuğun bulunduğu ve ancak hedef kitlenin %8'inin okulöncesi eğitimden yararlanabildiği bir ülkede uygulanan bu tür araştırmalara bir örnektir.

Evde Destek Programı

Evde Destek Programı düşük sosyo-ekonomik gruptan seçilen 255 çocuk üzerine yapılmış bir araştırmadır. 1982'de başlayan bu araştırmanın amacı, evdeki müdahalenin etkilerini ortaya çıkarmak ve mevcut okulöncesi merkezlerindeki eğitim sisteminin çocuğun gelişimi üzerindeki etkilerini görmektir.

Bağımsız değişkenler şunlardır : Gelişimin olduğu ortam (eğitim veren okulöncesi kurum, bakım veren okulöncesi kurum, ve evde bakılan), çocuğun yaşı (projenin başlangıcında 3 ya da 5) ve anne eğitimi (Tablo 1'e bakınız).

	EĞİTİM KURUMU		BAKIM KURUMU		EVDE BAKIM	
	3 YAŞ	5 YAŞ	3 YAŞ	5 YAŞ	3 YAŞ	5 YAŞ
EĞİTİLMİŞ ANNESİ OLAN	11	16	23	17	16	7
EĞİTİLMEMİŞ ANNESİ OLAN	18	19	30	35	34	29

TOPLAM : 255

Örneklem

Çocuklar değişik çevrelerden tesadüfi örneklem yöntemi ile seçilmişlerdir. Eğitim ya da bakım kurumu olma özelliklerine ve ekonomik yapılarına göre 6 okulöncesi merkezi seçilmiştir. Bu merkezlerden üç tanesi eğitim, üç tanesi bakım verme özelliğini taşıırken, bunların tamamı çalışan ailelerin çocuklarına hizmet veren merkezlerdir. Her okulöncesi merkezinden eşit sayıda 3 ve 5 yaşlarında çocuk seçilmiştir. Buna ek olarak, evde bakılan çocukların örneklemine oluşturmak üzere anaokullarının bulunduğu çevrede yaşayan yaşları, sosyo ekonomik düzeyleri ve aile özellikleri eşleştirilmiş, ancak hiçbir okulöncesi merkezine gitmemiş çocuklar seçilmiştir. Eğitici okulöncesi merkezlerinde belli yaş gruplarındaki çocukların sınırlı sayıları alınmış ve örneklem 255 çocuktan meydana gelmiştir (Bkz. Tablo 1). Çocukların yaşları ve geldikleri çevrenin yanı sıra örneklemi belirlemede, anne ve babanın eğitim ve meslek düzeyleri, evdeki yaşama koşulları ve ev ortamının uygunluğu olmak üzere başlıca üç farklı kriter kullanılmıştır. Örneklem deney ve kontrol grubu olmak üzere ikiye ayrılmış, deney grubuna projenin ikinci ve üçüncü yıllarında evde müdahale programı uygulanmış, kontrol grubuna ise hiç bir müdahale yapılmamıştır.

İzleme çalışmasında çalışmasında örneklemın tümüne ulaşılamamış ve araştırma başlangıçtaki 255 çocuktan 217'si ile sürdürülmüştür.

Değerlendirme

Bu araştırmanın amacı, yalnızca çocuğun bilişsel alandaki gelişimiyle ilgilenen tek boyutlu bir gelişim değerlendirmesi olmayıp çocuğun tüm gelişimini takip etmek olduğundan çok çeşitli değerlendirme yöntemleri kullanılmıştır. Orjinal çalışmadaki değerlendirmeler üç ana grupta toplanabilir: Bilişsel ölçümler, sosyal gelişme, kişilik ve aile değişkenlerinin ölçümleri. Tablo 2'den görüldüğü gibi bu üç ana grubun altında birden fazla ölçek kullanılmıştır.

Orjinal çalışmadan atı yıl sonra yapılan izleme çalışmasında ana veriler annelerle, babalarla ve ergenlerle yapılan mülakatlar yoluyla toplanmıştır. Ergenlerle yapılan mülakatlar okula karşı tutum, aile üyeleri ile ilişkiler, gelecekle ilgili beklentiler, akademik başarı, mesleki seçim, sosyal sorumluluk ve bütünleşme gibi çok çeşitli konularda bilgi içermektedir. Annelerle yapılan mülakatlarda ilgi alanlarını çocukların eğitimle ilgili gelişmeleri, sosyal uyumları, eğitimleri, meslek seçimleri ile ilgili istekleri ve annelerin evdeki konumları oluşturmuştur. Babalarla yapılan mülakatlar annelere uygulanan mü-

Tablo 2
ÖLÇEKLER

Bilişsel Ölçümler

Zeka Ölçümleri	:	Stanford Binet; Goodenough İnsan Çiz Testi
Zihinsel Gelişim	:	Piaget'in Sıralama ve Sınıflandırma İşlemleri
Davranış Karmaşıklığı	:	Tizard'ın altı seviyeli Gözlem Skalası
Analitik Düşünme	:	Çocuklar için Şekil Yerleştirme Testi ve WIPPSY "Analitik Üçlü"

Kişilik ve Sosyal Gelişim Ölçümleri

Bağımsızlık-Bağımlılık	:	Gözlem ve Mülakat
Saldırganlık	:	Gözlem ve Mülakat
Doyumu Geciktirme	:	Mischel Yöntemi
Benlik/Özgüven	:	İnsan Çiz Testi, Larsen Leigh Endeksi; Mülakat
Duygusal Göstergeler	:	İnsan Çiz Testi
Sosyal Katılım Düzeyi	:	Tizard'ın altı seviyeli Gözlem Skalası
Okula uyum/Okulu sevme	:	Mülakat

Anne Değişkenlerin Ölçümü

Çocuk Yetiştirme Hakkındaki Tavır ve Davranışlar:	Mülakat
Annenin hayat tarzı	: Mülakat
Annenin Benliği	: Mülakat
Annenin yaşadığı ortamdan memnuniyeti	: Mülakat
Annenin öğretme tarzı	: Hess ve Shipman Oyuncak ve Blok Düzenleme

Aile Değişkenlerinin Ölçümü

Aile Geçmişi ve Demografik Bilgiler	: Mülakat
Ev Ortamı	: Mülakat
Genel Çevre Endeksi	: Mülakat
Çevresel Uyarı Endeksi	: Mülakat

---

lakatların kısaltılmış halidir. Mülakatlara ek olarak WISCR'in kelime testi ve Şekil Yerleştirme Testi uygulanmış ve çocukların okul karneleri toplanmıştır.

Yöntem

Orjinal çalışmanın ilk ve son yıllarında, çocuklar 3 ve 5 ve 6 ve 8 yaşlarında iken çeşitli değişkenler üzerine bilgiler toplanmış ve incelenmiştir. İlk yılda (1982-1983), değerlendirmeler evlerde ve okulöncesi merkezlerinde sürdürülmüştür. Projenin ikinci ve üçüncü yıllarında her gruptaki çocukların yarısının anneleri hem evde hem de grup tartışması toplantılarında eğitim almışlardır. İkinci yılın başında (5 yaş grubu çocukların ilkokula başlamalarıyla) çocukların okul başarıları her yarıyılın sonunda okul notları incelenerek izlenmiştir. Projenin dördüncü ve son yılında (1985-1986) evde yapılan müdahalenin göreceli etkilerini belirlemek üzere ilk yılda ölçülen değişkenler bir kez daha ölçülmüştür. Projenin dördüncü yılında çocukların büyük bir kısmı

okula girdiğinden, ilk yılda okulöncesi merkezlerinde yapılan gözlemlerin tekrarlanması mümkün olmamıştır. Tüm değerlendirmeler evlerde yapılmıştır. İlk yılda yapılan değerlendirmeler çocukların bulundukları her iki ortamda da (ev ve okul) derinlemesine bilgi sağlayan temel oluştururken, dördüncü yılda yapılan incelemeler müdahalenin kısa süreli etkileri ve çocukların mümkün olan çevrelerindeki gelişimleri üzerinde inceleme yapmaya olanak vermiştir (Kağıtçıbaşı, Sunar, Bekman; 1988).

Programın bitiminden 6 yıl sonra çocuklar 11 ve 15 yaşlarına geldiklerinde değerlendirmeler tekrar edilmiştir. Bu değerlendirmeler 1991-1992 yıllarında evlerde yapılmıştır.

Evde Müdahale Programı

Evde müdahale programı, anne eğitimi programı yolu ile gerçekleştirilmiştir ve iki ana ögesi vardır: Çocuğun bilişsel gelişimini zenginleştirmek için annelere yardımcı olan bir dizi aktiviteler ve anneleri çocukların ihtiyaçlarına duyarlı kılan, annelerin çocuklarının sosyal ve kişilik gelişimlerini zenginleştirmelerine yardımcı olan diğer bir dizi aktiviteler.

Hebrew Üniversitesi'nde Eğitim Araştırmaları Enstitüsü tarafından okul öncesi çocuklarına evde destek programı olarak geliştirilen (Lombard, 1994) HIPPY (Home Instruction Program for Preschool Younsters), Türkçe'ye çevrilerek Türklere adapte edilmiş ve programın bilişsel kısmını oluşturmuştur. Program bilişsel gelişimde üç ana alana odaklanmakta (dil gelişimi, duyu ve algıda seçicilik yetileri ve problem çözebilme yetisi) ve bu üç alanda eğitici aktiviteler için malzemeler sağlamaktadır. Malzemeler, bilişsel ve algısal yetileri geliştiren alıştırmaları kapsayan çalışma formları ve dilde anlama ve yazılı-sözlü anlatma yetilerini geliştiren 18 hikaye kitabından meydana gelmektedir.

Çalışma formları ve hikaye kitapları annelere haftalık olarak verilmişti. Her iki haftada bir materyaller annelerin evlerine projenin yürütülmesine yardımcı olan kişiler tarafından bırakılmış, malzeme bırakılmayan haftalarda ise anneler grup toplantılarına katılmıştır. Her iki durumda da malzemenin çocuklara nasıl uygulanacağı annelere "rol oynama" tekniği kullanılarak gösterilmişti. Anneler daha sonra bu çalışma formlarını çocuklarıyla o haftanın içinde uygulamışlardır. Her gün uygulanacak olan alıştırmaya bilişsel alandan "bir" aktiviteyi içermiş ve 15-20 dakikada tamamlanabilmektedir. Dolayısıyla bir haftanın çalışma formu birçok bilişsel aktiviteden oluşmuştur. Bu haftalık aktiviteler her hafta tekrarlanan ve giderek daha da zorlaşan alıştırmalar halinde iki yıl içerisinde 60 hafta boyunca sürdürülmüştür.

İki haftada bir olan grup toplantıları, HIPPY programındaki işlevlerinin yanısıra annelerin çocuğun sosyal ve kişilik gelişimlerine duyarlılıklarını artırmak için düzenlenen grup toplantılarına ortam yaratmaktadır. Grup tartışmaları bir yerel koordinatör tarafından idare edilmekte, anneler bu toplantılara aktif olarak katılmakta, sorular sormakta, düşüncelerini ve deneyimlerini paylaşmaktadır. Bu grup tartışmalarında, grup kararları evlerde bazı uygulamalara yönlendirici olup bir sonraki toplantıda bunların sonuçları tekrar değerlendirilerek alınmaktadır.

İlk yılda grup toplantılarında tartışılan konular şunlardır: Çocukların sağlık durumları, erken dönemlerin beslenme ve gelişimsel özellikleri, bunların çocukların sonraki yaşamları için önemi ve oyunun çocuğun gelişimindeki önemi. İkinci yılda ilgi daha çok anne-çocuk ilişkisine dönmüştür. Konular okulöncesi yıllarında kişilik gelişimini, disiplini ve olumsuz davranışların değiştirilmesini kapsamıştır. Anne-çocuk ilişkisinin diğer yönleri de tartışmalarda duyguların ve çocuğu kabullemenin ifade edilmesi ve dinlenmesiyle ele alınmıştır. Genellemeler eşlere olan ilişkiler üzerine de yapılmakta, bazı toplantılar yalnızca annenin kadın ve anne olmakla ilgili duygularının tartışılmasına ayrılmaktadır. Çocuklar ve anneleri programa iki yıl boyunca katıldılar. Program iki yıl boyunca Eylül ayı ortasında başlayıp, Nisan ayında sona ermiştir. Beş ayrı bölgede programın sürdürülmesinden sorumlu beş tane yerel koordinatör görev yapmıştır. Ayrıca, annelerle çalışmak üzere profesyonel olmayan ancak yerel koordinatörler tarafından yönlendirilen ve kontrol edilen 13 tane yardımcı bulunmaktaydı. Çocuklara günlük olarak anneler eğitim verdiğinden araştırma grubu tarafından hiçbir eğitim verilmemiştir.

Yerel koordinatörler profesyonel eğitimciler olmayıp, ancak daha önceden gönüllü çalışmalarda tecrübeli ve eğitilmiş orta sınıf kadınlardan oluşmaktaydı. Yardımcılar ise çoğunluğu ilkokul mezunu ve annelerle aynı düşük gelir seviyesi bulunan yörelerde yaşayan daha genç kadınlardı. Bu yardımcıları ilkönce bilişsel gelişime yönelik materyallerle kendi çocukları üzerinde alıştırma yapıp, daha sonra bunların kullanımını diğer evlerdeki annelere göstermekteydiler.

Sonuçlar

Orjinal Çalışma (Kısa Vadeli)

İzleme araştırmasının sonuçlarına ayrıntılı olarak geçmeden önce kısa vadede alınan sonuçlara özet olarak kısaca değinelim.

1986 yılında yapılan değerlendirmelerden elde edilen sonuçlar eğitilmiş

annelerin çocuklarının eğitim almayan gruba göre daha iyi olduğunu yansıtmaktadır. Eğitim alan grubun çocuklarının zekâ (IQ), analitik üçlü, blok düzenleme ve gruplandırma işlemlerinde eğitim almayan gruba oranla anlamlı bir fark göstererek daha iyi olduğu bulunmuştur. Bu çocuklar genel yetenek testlerinde, okul notlarında ve okuldaki davranışlarında da daha iyi performans göstermektedirler.

Kişilik ve sosyal gelişimlerinde de bilişsel gelişimlerine benzer eğilimler gözlemlenmiştir. Eğitim alan grubun eğitim almayan gruptan anlamlı derecede daha az bağımlı, daha az saldırgan ve daha fazla kendine güvenli olduğu gözlemlenmiştir.

Anne eğitimi annelerin kendi benlikleri üzerinde de etkili olmuştur. Eğitim alan anneler çocukları ile daha fazla zaman geçirmekte, çocukları ile daha fazla iletişim kurmakta, onlara daha çok yardım etmekte, oynamakta, hikaye okumakta ya da anlatmaktadır. Bilişsel aktiviteleri teşvik etmekte ve bağımsız davranışlara değer vermektedir. Bu anneler çocuklarından daha fazla okul başarısı beklemekte ve daha uzun yıllar eğitim almalarını istemektedir. Öğretme ortamında eğitim alan annelerin teşvik etme, övgü, olumlu dönüt, soruşturma ve bilişel/mantıksal yöntemleri daha fazla kullandıkları gözlemlenmiştir. Tüm bu sonuçlar istatistiksel olarak anlamlı farklarla bulunmuştur. Programın etkileri aile ortamında da gözlemlenmiş; eğitilmiş annelerin çocuklarının disiplin problemleri ya da çocuk yapma sayısı gibi kararları kocaları ile daha fazla paylaştıkları görülmüştür. Bu anneler aynı zamanda geleceğe de daha iyimser bakmaktadırlar.

İzleme Çalışması

Yukarıda bahsedildiği üzere programın kısa vadeli etkileri olumlu sonuçlar vermesine rağmen uzun vadeli sonuçlarının araştırılmasına önem verilmiştir. Çünkü, benzeri programların bitimlerinden hemen sonra çocukların bilişsel gelişimlerinde olumlu etkileri saptanırken, uzun vadede bu etkilerin kaybolduğu gözlemlenmiştir. Bundan başka programın uzun vadede etkilerinin araştırılması programın bu araştırma tarafından öne sürülen etkilerine güçlü bir destek sağlamaktadır.

Programın Okul Başarısı Üzerine Etkileri

Okuldaki başarı daha yüksek genel not ortalamaları, daha yüksek notlar ve eğitim alan gruptan daha fazla çocuğun eğitim almayan gruba göre okula devam etmesiyle belirlenmiştir. Bu bulgular bilişsel gelişmeler, yüksek notlar ve daha iyi okul başarısı gibi orijinal çalışmadaki bulgularla tutarlıdır.

Eğitim alan annelerin çocuklarının okula devamları, eğitim almayanlardan daha fazla olup, iki grup arasında anlamlı bir farklılık görülmektedir (Bkz. Tablo 3) Bu bulgular, verilerin toplandığı zaman itibarıyla çocukların yaşlarını düşündüğümüzde önem kazanmaktadır; daha küçük çocuklar ilkokulu henüz bitirip ortaokula başlamış, daha büyük grup ortaokulu henüz bitirip liseye başlamıştı. Böylelikle, anlamlı farklılıklar bu çocukların eğitim yaşantıları ile ilgili karar aşamasında oldukları ve okulda kalmayı tercih ettikleri dönemlerde elde edilen bulgulardan gelmektedir.

		Eğitilmiş Anne		Eğitilmemiş Anne		t	p
		Ortalama	SS	Ortalama	SS		
İlkokul Genel Akademik Ortalamaları	Türkçe	8.85	1.36	8.18	1.41	3.08	.001
	Matematik	8.15	1.75	7.32	1.75	3.01	.002
	Genel Akademik	8.56	1.45	7.89	1.53	2.82	.003
Sözcük Dağılımı	Standardize edilmiş WISC-R kelime puanı	45.62	10.23	41.92	13.39	F 4.63	.033
Okula Devam (Ergen hala okulda mı?)		%	Sayı	%	Sayı	Ki Kare	p
	Evet	86	73	67	88	9.57	.002
	Hayır	13	11	32	43		

Tablo 3'de de görüldüğü gibi ilkokuldaki Türkçe, matematik ve genel başarı ortalamaları iki grup çocuk arasında anlamlı farklılıklar göstermektedir. Annesi eğitilen gruptaki çocukların not ortalamaları eğitilmeyenlere göre daha yüksektir. Okul başarısı ile ilintili olarak kelime testi puanları da eğitim alan ve almayan gruplar arasında eğitim alan grubun lehine anlamlı bir fark göstermektedir.

Programın Okula Karşı Tutum Üzerine Etkileri

Anneleri eğitilmiş çocukların okula karşı tutumları diğer gruba karşın anlamlı farklılıklar göstermektedir. Eğitim almayan grup, eğitim alan gruptan daha fazla olarak okula anne-babalarının istekleri yüzünden ve yapacak daha iyi bir şey bulamadıkları için gittiklerini belirtmişlerdir (Bkz. Tablo 4). Öte yandan, eğitim alan gruptakiler eğer çok çalışırlarsa sınıfın en iyisi olabileceklerine inanmaktadırlar. Kendilerini değerlendirmelerinde eğitim alan

gruptakiler eğitim almayan gruptan daha fazla okuldaki başarıları ile tatmin olduklarını ifade etmişlerdir. Bu grup aynı zamanda eğitim almayan gruba göre öğretmenlerinin de daha fazla onların okul başarıları ile tatmin oldukları algılamaktadırlar. Tablo 4'de gösterilen tüm bu bulgular eğitim alan grubun hem okula karşı daha olumlu tutumlar içinde olduğunu hem de akademik performansları hakkında daha olumlu fikirleri olduğunu göstermektedir.

		Eğitilmiş Anne		Eğitilmemiş Anne		t	p
		Ortalama	SS	Ortalama	SS		
Okula gitme sebebi olarak; anne-babayı memnun etme		2.39	1.31	2.87	1.46	2.45	.01
Okula gitme sebebi olarak; yapacak daha iyi birşeyi olmaması		1.63	1.01	1.99	1.28	2.22	.02
Çocuk çalışma sınıfın en iyilerinden olabilir		4.48	.64	4.38	.81	1.98	.03
Okul başarısından ne kadar memnun		3.63	.86	3.44	.92	1.83	.04
Öğretmenler onun okul başarısından ne kadar memnun		3.63	.74	3.42	.86	1.79	.04
Okul öncesi hazırlık ne kadar yararlı oldu		4.41	.68	4.15	.95	2.07	.02
Okul öncesi hazırlık ne kadar zaman boyunca yararlı oldu		5.23	1.90	4.31	2.21	3.01	
Okula başlarken hazır mıydı?		%	Sayı	%	Sayı	Ki Kare	p
	Evet	97	82	22	30		
	Hayır	2	2	77	103	150.4	.0001

Erken gelişim ve eğitim programlarının bir işlevi de çocukları örgün eğitime hazırlamaktır. Bu programın çocukları böyle bir hazırlığa yönelttiği, çalışmadan elde edilen pek çok anlamlı sonuçlardan anlaşılmaktadır. Eğitilmiş grubun çocukları, eğitilmemiş gruba göre okula başladıklarında kendilerini daha fazla hazır hissetmektedirler. Eğitim alan grup bu hazırlığı eğitim almayan gruba oranla daha yardımcı ve daha uzun zaman etkili bulmaktadır (Bkz. Tablo 4).

Programın Sosyal Gelişim ve Aile İlişkileri Üzerine Etkileri

Sosyal sorumluluk, aile ve arkadaş grupları ile ilişki, diğer kişisel ve sosyal özellikler ve kanunla başı derde girmek gibi değişik bakımlardan incelenmiştir. Aile ile ilişkiyi değerlendirmek için ergenlerin ailelerine karşı tutumları ve ailelerinin bu gençlere karşı tutumları ölçülerek bilgi toplanmıştır.

Eğitim alan grup anneleri eğitim almayan gruba göre anlamlı bir farkla daha iyi ilişki kurmaktadır. Bu çocuklar annelerini küçükken onlarla oturup konuşmayı seven, ihtiyaç duyduklarında onları rahatlatan, küçükken yapılan şeyleri takdir eden ve daha az döven bir kimse olarak algılamaktadırlar (Bkz Tablo 5). Aynı zamanda annelerinin onlarla ilgilendiklerini belirtmektedirler.

		Eğitilmiş Anne		Eğitilmemiş Anne		t	p
		Ortalama	SS	Ortalama	SS		
Küçükken annesi onunla konuşuyordu		3.89	.96	3.61	1.06	1.99	.03
Küçükken annesi onu rahatlatırdı		4.26	.82	3.93	1.00	2.52	.005
Küçükken annesi onu takdir ederdi		3.94	.84	3.69	.89	1.99	.03
Küçükken annesi onu döverdi		2.00	.96	2.32	1.07	2.25	.02
Annesi yaptıklarıyla ilgilenirdi		4.22	.87	4.00	.90	1.75	.04
Küçükken annesi ona yardım ederdi		4.22	.79	4.00	.91	1.69	.05
ENDEKS Anne ne kadar destekleyici		27.87	3.66	26.18	4.32	2.98	.002
Fikirleri arkadaşları tarafından kabul ediliyor		3.74	.64	3.54	.71	2.06	.02
Çocuk kararlarını kendi veriyor		3.54	.83	3.32	.96	1.73	.05
Çocuk geçimsiz		1.45	.57	1.66	.88	1.95	.026
Çocuk sinirli		1.49	.65	1.71	.84	1.99	.025
ENDEKS Çocuğun öz değeri		3.71	.51	3.58	.49	1.87	.03
Anne çocuğun arkadaşları hakkında ne düşünüyor		%	Sayı	%	Sayı	Ki Kare	p
	çok onaylıyor	55	46	38	51	9.03	.02
	biraz onaylıyor	31	26	33	45		
	emin değil	03	7	12	28		
	onaylamıyor	05	4	07	10		
Polisle hiç başı derde girdi mi	Evet	0	0	6	8	3.69	.03
	Hayır	100	84	94	125		

Çocuğun anneyi ne kadar destekleyici olarak algıladığı ile ilgili tüm değişkenler kullanılarak bir endeks oluşturulduğunda iki grup arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur (Bkz. Tablo 5). Bu yalnızca anne ile çocuk arasındaki ilişkinin daha iyi algılanmasının değil aynı zamanda eğitim alan gruptaki çocukların yakın çevrelerinde destekleyici bir annenin varlığının da göstergesidir.

Çocuğun fikirlerinin arkadaşları tarafından birlikte birşey yaparken benimsenip benimsenmediği sorulduğunda eğitilmiş grup eğitilmemiş gruptan daha fazla "evet" demektedir ve bu farklılık istatistiksel olarak manidardır. Bu çocuklar aynı zamanda eğitilmemiş annelerin çocuklarından daha fazla kendi kendilerine karar verebilme yetisine sahiptirler. Eğitilmiş anneler, çocuklarının arkadaşları hakkında eğitilmemiş annelerden daha iyi fikirlere sahiptirler. Bu çocuklar anneleri tarafından daha az geçimsiz ve daha az sinirli olarak algılanmaktadır (Bkz. Tablo 5). Yukarıda bahsedilen bulgular eğitilmiş annelerin çocuklarının daha iyi sosyal bütünleşme içinde olduklarını yansıtmaktadır.

Sayıların küçük olmasına rağmen evde destek programı anti-sosyal davranışlarda bir azalma göstermektedir. Eğitilmiş grup çocuklarının kanunla başı derde eğitilmeyen gruptan daha az girmiştir.

Tablo 5'de de görüldüğü gibi çocukların öz değeri ile ilgili bir endeks oluşturulduğunda anneleri eğitilmiş grubun kendilerine verdikleri değerde annesi eğitilmemişlere göre anlamlı bir farklılık görülmektedir.

Programın Çocuğun Yakın Çevresi Üzerine Etkileri

Çocuğun yakın çevresini desteklemeyi amaçlayan programların önemi hem çocuklar hem de çocuğun yakın çevresi üstünde etki yapmasından kaynaklanmaktadır. Anne ve babalarla yapılan mülakatlar eğitilmiş ve eğitilmemiş gruplarda çocuklar için farklı çevrelerin olduğunu yansıtmaktadır. Bu, programın annelerin kendileri ve çocukların yakın çevreleri üzerindeki etkisi olarak görülebilir.

Sonuçlar, eğitilmiş gruptaki annelerin ve babaların daha yüksek eğitim beklentilerinin olduğunu göstermektedir. Eğitilmiş gruptaki babalar, ayrıca, eğitilmeyen gruba göre okulda neler yapıldığına anlamlı bir farkla daha fazla ilgi göstermektedirler (Bkz. Tablo 6).

Gençlerden alınan ve daha iyi aile ilişkilerini gösteren sonuçlar anne-babalardan toplanan verilerle de yansıtılmaktadır. Tablo 6'da görüldüğü gibi eğitilmiş anneler çocukları ile olan ilişkilerinde karşılıklı anlayış gösterdiklerini belirtmekte ve çocuklarını eğitilmemiş annelerden daha iyi anladıklarını ifade etmektedirler. Hem anne hem de babalar çocukları ile problemler üzerinde konuştuklarını ve çocuklarını eğitim almamış anne-babalardan anlamlı bir farkla daha az dayak attıklarını belirtmişlerdir.

		Eğitilmiş Anne		Eğitilmemiş Anne		t	p
		Ortalama	SS	Ortalama	SS		
Annenin çocuğunun eğitiminden beklentileri		4.17	1.15	3.66	1.28	2.56	.01
Babanın çocuğun eğitiminden beklentileri		4.59	.80	4.03	1.04	2.33	.01
Babanın çocuğun okuluyla ilgisi		3.19	.71	2.84	.85	2.08	.02
Anne çocuğu ne kadar iyi anlıyor		3.75	.44	3.58	.68	2.07	.02
Çocuk anneyle problemler hakkında konuşuyor mu		3.54	.72	.317	.91	3.16	.001
Çocuk babayla problemler hakkında konuşuyor mu		2.91	1.04	2.48	1.03	2.02	.03
Çocuk anneden dayak yer mi		1.59	.73	1.92	.97	2.64	.005
Çocuk babadan dayak yer mi		1.17	.38	1.62	.72	3.38	.0005
ENDEKS Çocukla iletişim		14.33	1.60	13.50	2.08	3.11	.001
ENDEKS Çevresel uyarı		11.69	2.62	11.03	2.50	1.98	.025
Okul öncesi hazırlık ne derece yararlı oldu		4.27	1.09	3.67	1.26	3.22	.001
Ailedeki ilişkiler ne derece iyi		4.35	.61	4.08	.75	2.80	.003
Aile üyeleri birbirine ne kadar yakın		4.46	.63	4.22	.88	2.11	.02
ENDEKS Kadının statüsü		13.64	2.38	12.91	2.33	2.18	.015
Çocuk okula başlamakta hazır mıydı		%	Sayı	%	Sayı	Chi square	p
	Evet	100	83	65	87	35.12	.0000
	Hayır	0	0	35	47		

Annenin çocuğu ile olan iletişiminin düzeyini ölçen endeks de yukarıdaki bulguları teyit etmekte ve eğitilmiş grubun, çocukları ile eğitilmemiş gruptan daha olumlu ilişkiler içinde olduğunu belirtmektedir (Bkz Tablo 6).

Her iki gruptaki çocukların çevreleri bir endeks vasıtasıyla uyarım açısından karşılaştırıldığında sonuçlar yine eğitilmiş grubun daha iyi bir çevreye sahip olduğunu yansıtmaktadır.

Eğitim alan anneler çocuklarının okula başlamaya hazır olduklarına eğitilmemiş gruba göre anlamlı bir farkla daha fazla inanıyorlardı. Çocukların bu hazırlıklardan ne kadar yararlandığı sorulduğunda, eğitilmiş anneler eğitilmemiş annelere göre bu hazırlığın çocuk üzerinde daha uzun etkisinden

bahsetmişlerdir (Bkz. Tablo 6). Bu, eğitim almayan grubun 2/3'sinin bir okul öncesi merkezine devam ettiği göz önüne alınırsa önemli bir bulgudur.

Eğitim alan grupla eğitim almayan grubun aile ortamları açısından da birbirlerinden farklı oldukları görülmüştür. Eğitilmiş anneler daha iyi ve daha yakın aile ilişkilerinden daha sıklıkla bahsetmektedirler.

Anne-babaların yaşam standartları da farklılık göstermektedir. Eğitilmiş gruptaki kadınlar ailede daha yüksek bir statüye sahiptir. Annenin evdeki statüsünü araştıran tüm değişkenler bir endeks oluşturduğunda, her iki grup arasında eğitilmiş gruptaki annenin statüsünün daha iyi olduğunu belirten anlamlı bir farklılık görülmektedir (Bkz Tablo 6).

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmanın sonuçları, çocuğa okul öncesinde verilen eğitimin ergenlik dönemindeki olumlu etkilerini açıkça ortaya koymaktadır. Çalışmaya katılan çocuklar büyüyüp yeni çevrelere girdikçe eğitim programlarının etki sahaları da değişmektedir (Berruta Clement ve diğerleri 1986). Genç yaşlarda bilişsel alanda bulunan etkiler yetişkinlikte yerini akademik ve mesleki yaşamdaki beklentiler, sosyal sorumluluklar, sosyal ilişkiler ve benzeri alanlardaki olumlu değişikliklere bırakmaktadır. Bu elbette ki erken müdahale programlarının risk durumunda olan çocukların elverişsiz şartlardan doğan tüm problemlerini çözdüğü anlamına gelmemekte ancak etkin programların bireylerin yaşantılarını önemli ölçüde olumlu yönde değiştirdiğini göstermektedir.

Okulun isteklerini karşılayabilen çocuklar öğretmenleri tarafından başarılı olarak kabul edilirler ve başarıya teşvik edilirler; bu da onları okul-başarılarında ve ilerlemelerinde gerçekten başarıya götürür. Bunlar yetişkinlik yaşantısına hazır olmayı etkileyen faktörlerdir (Myers, 1996; Woodhead, 1986; Clement et. al. 1984). Sylva (1993), erken gelişim programlarının başarıya ulaşabilmesi için bilişsel becerilerden başka şeylerin de üzerinde durulması gerektiğine değinmiş ve okula başlarken "dürüst bir döngü"nün yerleştirilmesinin önemini vurgulamıştır. Bu döngünün yerleşmesinin ancak programların çocukları performans eğilimli değil de öğrenme eğilimli olmaya yönelttikleri sürece gerçekleşebileceğini belirterek, çocukların stres ve başarısızlıkla başedebilme becerilerini edinmelerine yardımcı olunmasını ve onların başarısının başkaları tarafından verilmediğine ancak sebat ederek kazanıldığına inandırılmasını önermiştir. Sylva ayrıca bu döngünün yerleşmesinin, Vygotsky'nin tanımıyla, çocuğun "potansiyel gelişim alanı"na uygun etkili eğitimle olacağının da altını çizmektedir.

Bu araştırmadan elde edilen bulgular etkili programların çocukları daha yüksek düzeylerde sosyal ve zekâ yeterliliğine ulaştırdığını göstermiştir. Bu, eğitim alan grubun çocuklarının okul başarısı ile kanıtlanmıştır. Okula devamın ve okul başarısının daha yüksek olması okul başarısının göstergeleridir.

Okul başarısı yalnızca çocuğun performansı ile değil, aynı zamanda diğerlerinin onun okul başarısını nasıl algıladıkları ile de yansıtılır: Eğitim alan grubun anneleri eğitim almayan grubun annelerine kıyasla çocuklarının okul başarı düzeylerinin daha yüksek olduğunu ve daha az konsantrasyon zorlukları ile karşılaştıklarını ifade etmektedirler. Babalar ise çocuklarının okul başarısından tatmin olduklarını belirtmektedir. Bu bulgular bir kez daha bu çocukların okulun beklentilerini karşılayabildiklerini göstermektedir. Buna ek olarak, eğitim alan çocuklar eğitim almayan gruba göre hem kendilerinin hem de öğretmenlerinin kendi okul başarılarından daha memnun olduklarını söylemektedirler.

Programın bitiminden altı yıl sonra eğitim alan grubun çocukları eğitimin okul başarıları üzerinde uzun süreli etkileri olduğuna inandıklarını belirtmiştir. Eğitim almayan ancak 2/3'sinin okul öncesi merkezlere devam ettiği çocuklar, eğitilmiş grup gibi, bu eğitimin uzun süreli etkilerinden bahsetmemişlerdir. Bu, evde eğitilen çocukların bir okul öncesi kurumuna giden gruptan daha fazla kendilerini okul için hazır hissettiklerinin göstergesidir. Büyük olasılıkla, bu düşünce bu çocukların okulda başarılı olmaları üzerinde etkili olmuştur, çünkü çocukların özellikle yeni bir deneyim kazanırken kişilik ve kendilerine güvenlerini olumlu bir şekilde etkilemiştir. Bu olumlu algı, bu çocukların okuldaki başarı deneyimlerinin sonucu da olabilir. Bu deneyim hangi şekilde işlemiş olursa olsun eğitilmiş çocukların yaşantılarında etki meydana getirmiştir. Böylece, eğitilmiş grup eğer çalışırsa en iyi olabileceklerine inanmış ve okula gitme konusunda çok az olumsuz sebep belirtmiştir.

Eğitim almış grubun anlamlı bir farkla daha iyi sosyal davranışlar göstermesi bu çocukların yalnızca sosyal yeterlilik kazandıklarını değil, aynı zamanda yetişkinliğe daha iyi hazırlandıklarını da göstermiştir. Eğitim almış grup çocuklarının anne-babaları ile olumlu tutum ve davranışlar içinde oldukları görülmüştür. Aynı zamanda bu grup çocuklarının fikirlerinin arkadaşları tarafından daha fazla kabul edildiği ve kendilerine olan güvenin bir göstergesi olarak kendi kararlarını kendileri aldığı gözlenmiştir. Eğitim almış gruptaki mutlu aile ortamı, daha iyi iletişim kuran ve daha az cezalandıran

anne-baba tutumu çocuklarda kendine güveni geliştirmeye yardım etmektedir. Annelerin bu çocuklarla ilgili görüşleri onların daha uyumlu ve daha iyi arkadaşlar bularak daha fazla sosyal oldukları yolundadır. Bu da, bu çocukların daha iyi sosyal uyum içinde olduğunun bir göstergesidir.

Bu araştırmanın sonuçları eğitilmiş grup için daha destekleyici ve daha iyi aile koşullarının bulunduğunu göstermektedir. Bunlar hem annelerin hem de babaların daha yüksek eğitim beklentileri ve annelerin daha yüksek mesleki beklentileri ile yansıtılmaktadır. Bu grupta aile ortamında anlayış söz konusu olmakta; anne, baba ve çocukların konuşarak iletişim kurdukları görülmektedir. Eğitim alan grubun anne-babaları çocuklarını okul için daha hazır görmekte ve onlar için gerekli olan yardımın evde bulunduğunu düşünmektedir. Tüm bunlar eğitim alan ailenin eğitim almayan gruba göre çocuğun yönlendirilmesinde daha olumlu tutumlar içerisinde olduğunu göstermektedir.

Bu projenin sonuçları aynı zamanda programın okul başarısı için gerekli olan zihinsel ve sosyal yetileri ve tutumları uyardığını da ortaya koymuştur. Bu program anne-babaların çocuklarının eğitimlerine olan ilgilerinin desteklenmesinde ve sürdürülmesinde, daha iyi aile ilişkilerinin kurulmasında, çocukta daha olumlu sosyal algı ve bilişsel yeteneğin oluşmasında ve tümüyle daha destekleyici bir aile ortamının gelişmesinde etkili olmuştur. Böylece programın çocuklar ve anneleri üzerindeki olumlu etkileri belirlenmiş olmaktadır.

Çocuğun bireysel yeterlilik düzeyi ile anne-baba, arkadaş ve öğretmenleri tarafından sağlanan deneyimleri arasındaki sürekli ilişki çocuğun gelişimindeki uzun süreli etkilerin sürdürülmesinde etkin olmaktadır (Woodhead, 1985; Sameroff, 1975). Çocuğun yakın çevresinin ne kadar etkin olacağı Vygotsky'nin tanımıyla çocuğun "potansiyal gelişim alanı" içinde ne kadar etkili olduğuna bağlıdır (Garbarino, 1990). Bu çalışmadan elde edilen tüm bulgular, Programın çocuğun kendi kendine neler yapabileceği ile yardım aldığındaki neler yapabileceği arasındaki farkları ortaya koymakla kalmayıp, aynı zamanda Sylva'nın (1993) tanımıyla çocukları "acizlikten" "yeterli" olmaya yönelttiğini de göstermektedir.

Kaynaklar

Berruta-Cleent, JR., Schweinhart, L.J., Barnett, W.S., Epstein, AS. & Weikart, D.P. (1986). Change Lives: Perry preschool program on youths through age 19. M.F. Hechinger (editör), **Better start : New choices for early learning** kitabında (sayfa 11-40). NewYork: Walker&Company.

- Bronfenbrenner, U. (1979). **The ecology of human development**. Cambridge: Harvard University Yayını.
- Garbarino, J. (1982). **Children and families in the social environment**. Hawthorne; N.Y.: Aldine Yayını.
- Garbarino, J. (1990). The Human Ecology of Early Rik in S.J. Meisels ve J.P. Shankoff (editörler). **Handbook of Early Childhood Intervention**. kitabında (sayfa 78-96). Cambridge: Cambridge University Yayını.
- Kağıtçıbaşı, Ç. Sunar, D., Bekman, S. (1988). **Comprehensive preschool education project: Final report**. IDRC Manuscript Report 2009 e.
- Landers, C. (1992). Parent Education and Early Childhood Programmes. **The Coordinator's Notebook**. No:11, sayfa:15-19. An International Resource For Early Childhood Development. Consultative Group on Early Childhood Care and Development Yayını.
- Lazer, I. & Darlington, R. (editörler). (1982). Lasting effects on early education: A report from the consortium for longitudinal studies. **Monographs of the Society For Research in Child Development**, (2-3 Seri No: 195). Chicago, Illinois: University of Chicago Yayını.
- Lombard, A. (1994). **Success begins at home**, (ikinci Baskı). Connecticut, Dushkin.
- Myers, R. (1996). Hayatta Kalan Oniki, Anne-Çocuk Eğitim Vakfı Yayını.
- Provence, S. & Naylor, A. (1983). **Working with disadvantaged parents and their children**. New Heaven : Yale University Yayını.
- Royce, J.M., Darlington, R.B. & Murray, M.W. (1983). Pooled analysis: findings across studies in consortium for longitudinal studies **As the twig is bent**. New York: Erlbaum Associates.
- Seitz, V., Rosenbaum, L., Apel (1985). Effects of family support intervention: A year follow-up. **Child Development**, 56, 736-391.
- Schweinhart, L.J., Barnes, V.H. & Weikart, D.P. (1993). **Significant Benefits The High Scope Preschool Study Through age 27**. Monograf 10 Ypsilanti, Michigan High Scope.
- Smilansky, M. (1979). **Priorities in education: Preschool evidence and conclusions**. World Bank Staff Çalışma Notları. No:323. Washington D.C.
- Smeroff, A. (1975). Early influences on development: Fact or fancy. **Merrill Palmer Quarterly**, 21, 267-294.
- Sylva, K., Wiltshire, J. (1993). The impact of early learning on children's later development A review prepared for the RSA inquiry 'Start Right' **European Early Education Research Journal**, 1, 17-40.
- Upshur, C.C. (1990). Early intervention as preventive intervention. In S.J. Meisels & J.P. Shankoff (editörler). **Handbook of Early Childhood Intervention**. (sayfa: 633-650). Cambridge Yayını.
- Vygotsky, L. (1962). **Thoughts and Language**. MIT Yayını.
- Woodhead, M. (1985). Preschool education has long term effects but can they be generalized? **Oxford Review of Education**, 11, 133-155.
- Woodhead, M. (1986). Cross-Cultural Variation in Early Intervention Process and Outcomes: Some Issues for Policy and Practice, 8. Uluslararası Kùltürlerarası Psikoloji Kongresinde sunulmuş bildiri.
- Zeitlin, M., Ghassami, H., Mansour, M. (1990) **Positive deviance in child nutrition with phasis on psychological and behavioral aspects and implication for development**. Tokyo: The United Nations University.